

Андрій ПУККАС

МІЗОЧ І ОКОЛИЦІ 17 ВЕРЕСНЯ 1939 РОКУ

Перед Другою світовою війною в невеликому волинському містечку Мізоч, що лежало за 20 км від кордону з Радянським Союзом, дислокувався однойменний кавалерійський ескадрон Корпусу охорони прикордоння (КОП), який належав до полку КОП «Здолбунів». Вояки мізоцького ескадрону, так само як і інших кавалерійських підрозділів КОП, не здійснювали безпосередньої охорони лінії державного кордону, натомість вони переслідували його нелегальних порушників, патрулювали територію вдень і вночі, підтримували зв'язок між заставами (стражницями) та сусідніми підрозділами, виконували функції ескортування та конвоювання, вставляли поштові естафети. Усі перелічені завдання це військове формування виконувало в 30-кілометровій прикордонній смузі¹.

Ескадрон КОП «Мізоч» складався з: господарської дружини (відділення), кулеметної дружини, телефонного патруля та двох лінійних взводів (по чотири секції в кожному)². У штаті підрозділу були 2 офіцери, 1 хорунжий, 10 підофіцерів та 72 улани, котрі мали на озброєнні 2 важкі й 2 ручні кулемети, 73 гвинтівки та 76 шабель, а також 83 верхових коней³.

Наприкінці березня 1939 р., під час часткової мобілізації, оголошеної в Польщі внаслідок погіршення відносин з

¹ Falkiewicz S. Korpus Ochrony Pogranicza. W pierwszą rocznicę objęcia służby na wschodniej granicy Rzeczypospolitej 1924–1925. Warszawa, 1925. S. 4–6.

² Prochwicz J. Korpus Ochrony Pogranicza w przededniu wojny. Część I. Powstanie i przemiany organizacyjne KOP. *Wojskowy Przegląd Historyczny*. 1994. Nr 3. S. 158.

³ Prochwicz J., Konstankiewicz A., Rutkiewicz J. Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939. Warszawa, 2003. S. 149.

Німеччиною (після остаточної ліквідації нею Чехословаччини), цей ескадрон перекинули в район м. Велюнь Лодзького воєводства, де у травні 1939 р. він увійшов до новоствореної частини – 1-го кавалерійського полку КОП⁴. У складі цього полку мізоцькі кіннотники-прикордонники, котрими командував ротмістр Ян Мацейовський, мужньо воювали з німцями до кінця вересня 1939 р.

Після відправлення ескадрону на захід Польщі в Мізочі залишився невеликий підрозділ, який охороняв казарми та залишене в них майно.

Коли Німеччина напала на Польщу, до агресивних дій почав готуватися й Радянський Союз, східний сусід II Речі Посполитої. Вже 3 вересня 1939 р. було оголошено мобілізацію, а за декілька днів – і висування військ у напрямку кордону для розгортання вихідних ударних угруповань. Початок наступу планувався на ранок 17 вересня 1939 р.

Згідно з планом наступальної операції радянських військ Українського фронту, південна частина Волинського воєводства, у т. ч. й територія Мізоцької гміни Здолбунівського повіту, опинилася в смузі наступу 8-го стрілецького корпусу комбрига Йосифа Рубіна, що входив до Північної армійської групи (пізніше 5-та Армія) комдива Івана Советнікова. На перший день наступу перед корпусом було поставлено такі завдання: 81-ша стрілецька дивізія полковника Семена Кондрусева мала вийти на лінію Здолбунів – Мізоч (виключно), а 44-та стрілецька дивізія комбрига Олексія Виноградова – на лінію Мізоч (включно) – Велика Мощаниця. Одночасно 36-та окрема танкова бригада комбрига Михаїла Богомолова разом із супровідними стрілецькими підрозділами повинна була зайняти район Здолбунів – Мізоч і до вечора ввійти в Дубно⁵.

⁴ Mijakowski K., Rozdżestwieński P. Kawaleria Korpusu Ochrony Pogranicza. Warszawa, 2013. S. 15. (Wielka księga jazdy polskiej 1918–1939. T. 44).

⁵ Російський державний військовий архів (далі – РГВА), ф. 35084, оп. 1, д. 42, л. 2.

Уранці 17 вересня, легко подолавши слабку польську прикордонну охорону, дві стрілецькі дивізії 8-го корпусу та 36-та танкова бригада рушили в західному напрямку. На шляху свого просування радянські війська не зустріли організованого опору поляків. Річ у тім, що за підрозділами КОП не було жодного військового формування, здатного затримати наступ противника. Щоправда, вранці 17 вересня на залізничній магістралі Здолбунів – Дубно в ешелонах перебували військові, яких польське головне командування перекидало з північного сходу країни на т. зв. румунський плацдарм, територію між річками Стрий і Дністер, де мав постати останній рубіж оборони проти німців. Однак для організації опору проти Червоної армії польські частини повинні були спершу розвантажитися, підготуватися та зайняти оборонні позиції, а часу на все це просто не було. Тому радянські мобільні розвідувальні загони швидко просувалися вперед і безперешкодно захоплювали в полон цілі ешелони.

Чи не єдиний бій у південній частині Волинського воєводства між польськими і радянськими військами 17 вересня 1939 р. відбувся в містечку Мізоч Здолбунівського повіту. Підходячи до цього поселення, авангардний батальйон 25-го стрілецького полку 44-ї дивізії одержав повідомлення, що тут на залізничній станції стоїть польський військовий ешелон. Батальйон розгорнувся у бойовий порядок: одна рота стала обходити станцію з півночі, друга – з півдня, третя – наступала з фронту. Наблизившись до станції на 100–150 м, одна з рот потрапила під кулеметний вогонь і залягла. Далі червоноармійці були змушені рухатися лише по-пластунськи. У цей час, зі східного боку, підійшов ще один радянський підрозділ. Після півгодинного бою опір поляків був зламаний. До полону потрапили 60 офіцерів та 98 солдатів (частині оборонців вдалося відійти до сусіднього лісу), трофеями стали 2 ручних кулемети, 150 гвинтівок, 5 автомашин та 2 польові кухні. Радянська сторона втратила одного бійця, ще троє було поранено. Постраждало також три коні⁶.

⁶ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 61, л. 2 об.–3.

Документи з архівів СРСР не інформують про те, з яким саме противником вівся бій, – сказано тільки, що сили поляків дорівнювали двом ротам піхоти. Так само й у польській літературі знаходимо лише кілька побіжних згадок про цей епізод. Наприклад, Ришард Шавловський у своїй праці «Польсько-радянська війна 1939 р.» наводить лист, отриманий ним від Софії Івашкевич-Мамінської, котра тоді мешкала неподалік Мізоча. Вона пише, що 17 вересня 1939 р. на станцію Мізоч приїхав польський панцерний потяг! Потім там пролунав одинокий постріл, що й викликав інтенсивну перестрілку між радянськими підрозділами, які саме оточували містечко. Пізніше мешканці довідалися, що тим першим пострілом командир польського ешелону відібрав собі життя. Його поховали поблизу колії на схилі сусіднього пагорба⁷. Якщо відкинути явно фантастичне твердження про панцерний потяг, то свідчення С. Івашкевич-Мамінської в головних моментах збігається з даними радянських джерел.

Більше відомостей про ті події нам вдалося відшукати в польських документах з «Колекції Владислава Андерса», що зберігаються нині в архіві Інституту Гувера Станфордського університету (Каліфорнія, США). Серед інших матеріалів там є спогади підполковника д-ра Тадеуша Фельштина, начальника загальнотехнічного відділу Технічного інституту озброєння (Instytut Techniczny Uzbrojenia), науково-дослідної установи Війська Польського. Як пригадує Т. Фельштин, 17 вересня 1939 р. на станції Мізоч стояв поїзд, яким з Варшави евакуювалися на схід працівники вказаної інституції разом зі членами своїх родин. Кінцевим пунктом призначення для них мав бути Тернопіль. Проте по дорозі, аби пропустити армійський ешелон, що їхав на «румунський плацдарм», потяг установи 16 вересня відігнали на тупикову станцію Мізоч.

Далі польський офіцер розповідає, що зранку 17 вересня, дізнавшись про радянське вторгнення, він, негайно зв'язавшись

⁷ Szawłowski R. *Wojna polsko-sowiecka 1939*. Warszawa, 1996. T. 1. S. 243.

по телефону з гарнізоном сусіднього міста Дубна, мав розмову з полковником Миколаєм Фреунд-Красицьким, начальником штабу імпровізованої групи польських військ, на яку покладалася оборона по лінії річки Іква. У відповідь на питання щодо подальших дій полковник видав категоричний наказ не вступати в бій з Червоною армією. Справді, про жодний опір не могло бути й мови, адже радянські війська, що підійшли до станції Мізоч, мали величезну кількісну і якісну перевагу в силах і засобах. У поляків були при собі лише пістолети й чотири гвинтівки. Крім того, у транспорті Технічного інституту озброєння перебувало багато невійськових осіб: цивільних працівників, жінок та дітей⁸. За таких умов, аби не наражати на небезпеку родини, поляки відразу погодились скласти зброю. Однак, як нотує у своїх мемуарах інший співробітник цієї інституції, начальник хімічного відділу, підполковник у відставці Генріх Раковський, за якусь хвилину після того, як офіцери стали роззброюватися, поблизу станції несподівано вибухнула інтенсивна стрілянина, котра тривала протягом наступних півгодини⁹.

Вочевидь, тут йдеться про той самий бойовий епізод, що описаний і в радянських документах. Хоча в матеріалах з архіву Гуверівського інституту зафіксовано дві версії цієї події. Так, підполковник Т. Фельштин вказує, що то була помилкова перестрілка, що виникла між двома радянськими підрозділами, які прийняли один одного за «польських диверсантів»¹⁰. Водночас інший очевидець, Олександр Мельничук, із сусіднього села Озеряни, котрий у вересні 1939 р. працював на цукровому заводі, у своїх споминах стверджує, що в Мізочі таки дійшло до збройної сутички між радянськими військами та

⁸ Odpowiedź na kwestionariusz ppłk. dr Felsztyna Tadeusza. Hoover Institution Archive (далі – HIA), Wladyslaw Anders Collection (далі – WAC), box 41, fol. 1, doc. 9637.

⁹ Kwestionariusz ppłk. sł. uźbr. inż. Rakowskiego Henryka. HIA, WAC, box 43, fol. 5, doc. 1251; box 62, fol. 4, doc. 15196.

¹⁰ Odpowiedź na kwestionariusz ppłk. dr Felsztyna Tadeusza...

польськими юнаками, членами місцевого осередку парамілітарної організації «Стрілецький союз» (Związek Strzelecki)¹¹, яких з початком війни влада широко залучала до виконання охоронних функцій у тилкових районах країни.

Що ж до подальшого розвитку подій, то в тексті Т. Фельштина читаємо, що з початком стрілянини червоноармійці на короткий час залишили роззброєних поляків у спокою. Пізніше, коли постріли вщухли, всіх пасажирів потяга доправили до казарм кавалерійського ескадрону КОП «Мізоч», котрі на той момент уже були під контролем червоноармійців. Радянські війська легко зайняли ці казарми, позаяк невеликий, залишений тут підрозділ під проводом господаря (каптенармуса) ескадрону хорунжого Олександра Бидлінського (розстріляний чекістами навесні 1940 р. поблизу с. Медное¹²) жодного спротиву не чинив.

У казармах КОП відбулася ретельна перевірка та селекція затриманих працівників Технічного інституту озброєння (військових осіб відділяли від цивільних). Уже наступного дня, 18 вересня, всіх під посиленою охороною повели на схід. Через деякий час цивільних повернули назад до Мізоча, а військових відправили далі до Острога, звідки через декілька днів перевезли до табору для полонених у місті Шепетівка¹³.

Серед персоналу інституту, котрі потрапили до радянської неволі на станції Мізоч, були викладачі хімічного факультету Варшавської політехніки, зокрема декан цього факультету й завідувач кафедри технології вибухових матеріалів, екстраординарний професор д-р габ. Тадеуш Урбанський, ад'юнкт тої ж кафедри д-р Тадеуш Тухольський і старший асистент

¹¹ Relacja st. strzel. Mielniczuka Aleksandra. HIA, Poland. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, box 209, fol. 2, doc. 9718.

¹² Muzeum Katyńskie. Biogramy Ofiar Zbrodni Katyńskiej [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ksiegicmentarne.muzeumkatynskie.pl> [20.08.2019].

¹³ Kwestionariusz ppłk. sł. uźbr. inż. Rakowskiego Henryka...; Odpowiedź na kwestionariusz ppłk. dr Felsztyna Tadeusza...

д-р Збігнев Капусцінський. До війни всі вони провадили свої дослідження в царині піротехніки, розробляючи нові вибухові речовини, й тісно співпрацювали з Технічним інститутом озброєння. Наприкінці серпня 1939 р. в ході загальної мобілізації їх було призвано до армії і для продовження роботи скеровано до вказаної науково-дослідної установи¹⁴. Якщо Т. Урбанському, котрий мав на собі цивільне вбрання, пощастило врятуватись і пережити Другу світову війну¹⁵, то двоє інших учених, Т. Тухольський та З. Капусцінський, будучи офіцерами, поручниками резерву, потрапили до табору для полонених у місті Козельськ, а навесні 1940 р. у Катинському лісі їх розстріляли чекістські кати¹⁶.

Ще кілька бойових епізодів у районі Мізоча (але вже за межами Мізоцької гміни) сталося вночі з 17 на 18 вересня 1939 р. Так, у селі Будераж було обстріляно з гвинтівок і ручного кулемета місце розташування 3-го батальйону 146-го стрілецького полку та 2-го дивізіону 179-го гаубичного полку (зі складу 44-ї стрілецької дивізії). Як повідомляють радянські джерела, «місцеві поліцейські та осадники» вели вогонь з вікон будинків і церковної дзвіниці. Внаслідок нічної перестрілки загинули начальник місцевого постерунку поліції та один червоноармієць. У полон потрапили чотири поліцейські, котрі, однак, невдовзі легко втекли¹⁷. Приблизно тоді ж здійснено раптовий збройний напад на підрозділи 305-го стрілецького полку, що розмістилися на нічний відпочинок у сусідньому селі Буца. У темряві зав'язалася інтенсивна перестрілка, в якій загинули двоє радянських солдатів і ще троє отримали поранення. Поляки зуміли без проблем відірватися й

¹⁴ Urbański T. Zapiski do autobiografii naukowej. *Kwartalnik historii nauki i techniki*. 1984. Nr 29. S. 16–17.

¹⁵ Тадеуш Урбанський у 1962 р. був висунутий на здобуття Нобелівської премії, але не отримав нагороди. У 1964–1967 рр. – директор Інституту органічної хімії Польської академії наук.

¹⁶ Muzeum Katyńskie. *Biogramy Ofiar Zbrodni Katyńskiej...*

¹⁷ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 70, л. 2.

зникнути в найближчому лісі¹⁸. На жаль, у відомих нам польських документах немає жодної інформації про ці епізоди.

На завершення варто сказати декілька слів і про діяльність членів Організації українських націоналістів на Мізоччині. Зі звіту 17-ї округи «Рівне» ОУН знаємо, що в селі Спасів було створено збройний загін чисельністю в 20 бійців. Очолив його оунівець, місцевий мешканець Анатолій Мось. Українцям вдалося силою захопити в поляків (імовірно, поліцейських, лісничих, осадників, членів парамілітарних організацій) 40 гвинтівок. Під час збройних сутичок у Спасові були вбиті п'ятеро українців та четверо поляків¹⁹. Додамо, що пізніше, у 1941 р., А. Мось служив у батальйоні «Роланд», а протягом 1943 р. командував сотнею, яка обороняла штаб УПА-Північ. У 1944–1945 рр. він керував куренем УПА на Рівненському Поліссі, але влітку 1945 р. дезертирував з лав Повстанської армії, повоюючи репресій з боку власної Служби безпеки²⁰.

Таким чином, у нашій короткій розвідці ми висвітлили окремі бойові епізоди, що відбулися в районі Мізоча в історичний день 17 вересня 1939 р., коли до невеликого волинського містечка прийшли радянські війська. Без особливих труднощів зайнявши Мізоч, армійські частини рушили далі на захід виконувати свою «визвольну місію». За ними ж швидко прибув цілий десант чекістської та партійно-господарської номенклатури, передусім співробітники НКВС, партійні та комсомольські кадри, за якими невдовзі потягнулися педагоги, інженерно-технічний персонал тощо. З допомогою місцевих поплічників вони рішуче взялися за встановлення нових порядків, брутально ламаючи усталені віками морально-етичні норми, соціально-економічні відносини та й просто звичний уклад людського життя.

¹⁸ РГВА, ф. 35084, оп. 1, д. 47, л. 6.

¹⁹ Фонди Бібліотеки імені О. Ольжича. Звіт XVII округу «Рівне».

²⁰ Андросчук-«Вороний» М. Записки повстанця. Львів; Торонто, 2011. С. 33. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». Кн. 13).